

Концепт «доля» в поетичній картині світу Тараса Шевченка

У новітньому мовознавстві дослідники все частіше торкаються питань про концептуальну й мовну картину світу, роль людського чинника в їх створенні та загалом у мові. Важливого значення в цьому контексті набуває проблема індивідуальної мовотворчості, зокрема художньої. Здобутки поета як мовної особистості, що творить естетичні цінності, не стільки є відбиттям відповідних його часові концептуальної та мовної картин світу, скільки своєрідним художнім світобаченням, індивідуальною поетичною картиною, яка трансформує й доповнює зміст інших картин світу в людській свідомості.

Для пізнання особливостей поетичного світу, створеного уявою митця за допомогою слова, важливе значення має з'ясування змістового та смислового наповнення базових складників досліджуваної художньої системи — концептів, що поєднують образні уявлення, поняття й настанови автора щодо описуваних явищ. Саме з образів та понять вибудовується **концептуальна модель світу**, певне концептуальне утво-

рення, що визначається науковцями як **картина світу**. Стосовно художнього світосприйняття, як і релігійно-міфологічного сприйняття світу, поняття картини світу постає загалом у процесі культурологічного осмислення цих своєрідних сфер духовної діяльності людини на основі зовнішніх рефлексій над ними, зокрема лінгвостилістичного аналізу вербальних контекстів уживання стрижневих понять з метою виявлення семантичних трансформацій лексичних позначень останніх, а тим самим наближення до розуміння формованих автором поетичних значень і смислів.

Поняття долі, широко репрезентовані в поезії, особливо народній, генетично пов'язані зі слов'янською міфологією, де доля втілювала уявлення про успіхи та щастя, даровані Богом, і цим своїм значенням навіть збігалася з первісною семантикою назви надприродної сили. У міфологічних і пізніших фольклорних текстах поряд із доброю долею як уособленням щастя виступає доля зла, лиха, що символізує відповідно нещастя, біду, безталання. Контрастне зіставлення долі щасливої і нещасливої має місце насамперед у творчості тих письменників, які використовують засоби міфопоетики й відчутно спираються на традиції фольклору. До таких митців належав і Тарас Шевченко, у поезії якого авторські художні ідеї та образи органічно зливалися з народними думами й почуттями.

Визначаючи сутність Шевченкової народності як відбиття прагнень народу, дослідник мови поета з погляду стилістичного розвитку української літературної мови та мови художньої В. Вашенко звернув увагу на «слова, в яких саме це вкладено у вигляді згустків, сконцентровано й продемонстровано, на фоні певних поетичних контекстів» [2: 232]. Серед слів, що наочно демонструють невіддільність авторського світовідчуття від народного, лексема *доля* в поетичному словнику Т. Шевченка є чи не найпомітнішою. Водночас у відповідному слововживанні чимало авторських актуалізацій і семантичних наросень, що беруть участь у формуванні індивідуальної художньої картини світу.

Найчастіше творча уява Кобзаря малює образ рідного краю: *Україна* (201 мікроконтекст), а також варіанти *Україна* та *Вкраїна* (відповідно — 33 і 28 уживань). Концепт «доля» представлений у творах Шевченка 208 слововживаннями. Базовими в ідіостилі поета є також вербальні знаки таких концептів, як «слово» (178 мікроконтекстів), «воля» (129 слововживань), «правда» (126 уживань). Слова на позначення особливо важливих для автора понять, насамперед *Україна* та *доля*, нерідко подаються у формі звертань, що є в українській мові ефективними засобами інтимізації, оскільки зближують поета із зображуваним і сприяють введенню читача в коло почуттів і настроїв митця.

Звертаючись до своєї долі, Тарас Шевченко наголошує на нерозривному її зв'язку з долею батьківщини. У написаному на самому початку заслання вірші «А. О. Козачковському» він ставить поряд звертання до посланої йому долі та країни своєї: «*О, доле моя! Моя країно! Коли я вирвусь з цієї пустині?*» [8: 390]. Гіркота усвідомлення втрати волі, що так відчутна в питанні, яким доповнено ті звертання, засвідчує страждання поета не лише як заслання, але й як представника поневоленого народу. Не випадково Л. Булаховський перше звертання (*доле моя*) вважає епітетом-прикладкою до власне звертання *моя країно* [1: 582]. Справжня суть, бажане обличчя долі для Шевченка взагалі не існують поза волею, тому він іноді об'єднує ці поняття як дуже близькі й взаємозалежні, семантично співвідносні з прикладковою сполукою *щастя-доля*: «*Де поділась доля-воля, Бунчуки, гетьмани?*» [7: т. 1: 64]. Та й своє підневільне становище, розлуку з батьківщиною поет характеризує як *проспівану волю*, звертаючись до неприхильної до нього долі (поезія «Г. 3.») з нагнітанням відповідних форм та додаванням названої розгорнутої прикладки: «*Доле! Доле! Моя проспівана воле!*». Отже, на тверде переконання поета, щасливою доля може бути лише у вільної людини.

Відомо, що мотив долі, переважно безрадісної, нещасливої (сирітської, наймитської, рекрутської тощо), є провідним в українській народній поезії. У Тараса Шевченка, якому випало стільки горя, поневірянь, принижень, цей мотив так само досить відчутний, і слово *доля* в його поезії часто супроводжується негативною оцінкою, пейоративними епітетами, наприклад: «*Як же тебе не проклинать, Лукавая доле?*» [7: т. 2: 17]; «*Доленько моя! Глянь на мене, чорнобриву, Моя доле неправдива, Безталанна я!*» [8: 453]. Подібні емоційні означення має також синонім *талан*, уживаний у формі звертання: «*Ой талане, талане, Удовиний поганий! Чи ти в полі, чи ти в гаї, Обідраний цигане, З бурлаками гуляєш?*» [8: 209–210]. Нарікання на лиху долю, знижена її оцінка в останній ілюстрації підтримується й перифразою *обідраний цигане*, що характеризує, крім того, непостійність долі, її зрадливість.

Можна знайти в поезії Шевченка й зовні нейтральні роздуми про долю, яка по-різному складається в людей. Таким видається, зокрема, початок поеми «Сон»: «*У всякого своя доля і свій шлях широкий...*» [7: т. 1: 239]. Але насправді тут ідеться про головні причини всіх страждань, недоль, оскільки подається ціла низка образів нечестивих, грабіжників, лицемірів, рабів — своєрідних «творців» своєї і чужої долі. У цьому й полягає одна з основних особливостей Шевченкового розуміння долі не лише як дару Божого, а й обраного людиною життєвого шляху.

Нерідко поет звертається до втраченої чи загалом відсутньої долі з питаннями, що мають характер риторичних: «*Доле моя, доле! Де тебе шукать?*» [8: 75]; «*Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої...*» [8: 329].

У поезії «Минають дні, минають ночі», з якої взято останній приклад, автор просить Бога дати хоча б злої долі, щоб мати сили для протесту й помсти, якщо вже не випадає жити праведним життям, будучи наділеним доброю долею. Активна протидія злу і лихові — теж суттєва складова долі як важливого поняття в поезії Шевченка, поняття, яке великою мірою визначає сутність людського життя.

Особливо емоційно насаженими є звертання до очікуваної долі в інтимній ліриці, сповненій глибоких почуттів високого кохання. Наприклад: «*А ти, доле! А ти, мій покою! Моє свято чорноброве, І досі меж ними Тихо, пишно походжаєш? І тими очима, Аж чорними-голубими І досі чаруєш Людські душі?*» [8: 430]. Своєю долею ліричний герой називає не тільки кохану дівчину, але й тих людей, здебільшого знедолених, яких хотів би зігріти теплом люблячого серця.

Важливе значення для сприйняття концептуального й художнього осмислення Шевченком поняття долі має його триптих «Доля», «Муза» і «Слава». У першій поезії є лише одне дорікання долі за те, що «збрехала», ніби з нас будуть люди після науки, та іронічне зауваження: «*Які з нас люде?*» [8: 583]. А в цілому поет висловлює вдячність долі, що стала йому «*другом, братом і сестрою*», що «у нас нема Зерна неправди за собою», і закликає долю йти далі шляхом чесного служіння правді та добру: «*Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий!*» [там само]. Цілком позитивним є звертання до Музи, яку автор характеризує високими епітетами *пречистая, святая, чиста, золотокрила* та ін. і яку вважає подарунком своєї долі молодій, власне, й ототожнює Музу з тим кращим, що було в його нелегкій долі: «*І я живу, і надо мною З своєю божою красою Гориш ти, зоренько моя, Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая! Не покидай мене*» [8: 584]. Надто критичним є вірш, присвячений славі, зрадливій «*перекупці п'яній*», яку, втім, автор теж називає своєю долею, звертаючись із проханням дозволити «*пригорнутись*»: «*...Мені, моя доле, Дай на себе подивитись, Дай і пригорнутись, Під крилом твоїм любенько В холодку заснути*» [8: 585]. Такий фінал вірша узгоджується із задекларованим у поезії «Доля»: «*слава — заповідь моя*». Очевидно, маємо підстави стверджувати, що Шевченко особливо цінував у власній долі причетність до поезії та визнання створеного ним.

Підсумовуючи все сказане вище, можемо відзначити як традиційність Тараса Шевченка в поетичному наповненні концепту «доля», так і авторське його наповнення новим художнім смислом. Треба, зокрема, вказати на актуалізацію поетом зв'язку долі з волею людини, а також протидії пасивному сприйняттю нещасливої долі. Заслугує на увагу й авторське розуміння долі творчої особистості, яка має щастя спілку-

вання з Музою й можливість бути визнаною і доторкнутися до примхливої, але манливої слави.

Література

1. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка // Вибрані праці: У 5 т. — Т. 2: Українська мова. — К., 1977. — С. 573–593.
2. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. — Х., 1963.
3. Лисиченко Л. А. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. — Т. 6. — Х., 1998. — С. 129–144.
4. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. — М., 1991.
5. Плачинда С. П. Словник давньоруської міфології. — К., 1993.
6. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. — М., 1988.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. — К., 1949–1963.
8. Шевченко Т. Твори: У 3 т. — Т. 1: Поетичні твори. — К., 1963.

2005